

Tanárnőm hangja egy több mint negyvenéves, 1975-ben felvett magnószalagom most digitalizált változatáról szólalt meg újra...

„Nagyon nehezen fogok hozzá ehhez a szívtől szívig ható beszélgetéshez, hiszen az, aki meghalt, olyan magasságban van azokhoz képest, akik még élnek. Főként pedig hozzám képest, aki egész életemben semmit sem csináltam, csak tanítottam. [...]

Szabó Dezső írja egyik cikkében, hogy a nagy emberek halála után úgy lennek meg jó barátai, mint ahogy a sírját felveri a gaz. Ez a mondás tartott engem vissza attól, hogy bármit írjak vagy mondjak Radnóti Miklósról. Kétszer tettem csak kivételt: egyszer akkor, amikor a nevét viselő önképzőkört Kaposváron a Munkácsy Gimnáziumban megalapítottam, másodszor pedig most, amikor két nagyon szívemhez nőtt tanítványom [Barabás Ferenc Kaposváron született, betűszedő–tipográfus, könyvkiadó] kért engem arra, mondjak el egyet s mászt arról, amit róla, de főleg amit tőle tudok. Ez a közlés tehát semmiképpen nem viselheti magán sem a hivatalosság jellegét, sem pedig a halhatatlanságét. Egy 1933–36 között végző filozopter vallomása ez valakiről, akit 1936–37 nyarán látott utoljára, s akivel három esztendő együtt töltött a szegedi egyetem magyar–francia szakos hallgatói között.

Először talán a külsejéről beszéljünk, mert Miklós azok közé a ritka emberek közé tartozott, akiknél a külső tolmácsa volt a belsőnek. Az ő arca és az ő egész fizikális lénye valóban nem véletlenség volt, hanem mindannak, ami benne nagy volt, kivételes, egyetemes és emberi hordozója. Emlékezetem szerint körülbelül olyan magas volt, mint én, tehát 170–172 cm. Ennek ellenére sokkal nagyobbak látszott, mert végtelen egyenes, fegyelmezett tartása volt, kifejező gesztusai ritkán kísérték beszédét, járása pedig olyan volt, amilyennek az ember valóban a szilfidek vagy a görög atléták járását képzele. Szárnyaló, hangtalan, ugyanakkor csupa ritmus, és nagy szerénysége mellett is olyan, akin egy járókelő szeme is megakadhatott volna.

Jelenleg forgalomban lévő fényképei egész fizikális voltát hamisan adják vissza. Nem látszik hajának rőt robogása. Nem volt vörös, de a csurgó arany színeit viselték igen-igen göndör fürtjei. Készakarva használom ezt a biedermeier ízű szót, hogy hajfürtök, de a Miklós hajáról valóban nehéz lenne másképpen beszélni. Az Ószövetség egyik passzusában a fiatal Dávid hajáról írnak így, és nekem már akkor, amikor még nem tudtam, hogy költővel állok szemben, a fiatal Dávid lobogását idézte ez a haj. A homloka erősen kopaszodó jelleget mutatott, pedig nem volt kopaszodó, csak V alakban nőtt a haja, és ez a V az arc felső szakaszán valami átszellemült vonást kölcsönzött az egész arcnak.

A szeme olyan színű volt, mint a tenger. Ha egy kicsit borultabb volt az idő vagy szobavilágításban zöld, ha pedig derült volt az idő, akkor kék. Mindenesetre Ortutay Gyulának az a megállapítása, hogy »a Miklós zöld szeme villanása kísérté egyetemi éveinket«, egészen igaz. Fejtartásában volt valami nagyon büszke, nagyon előkelő, itt az előkelő szót a görög arisztosz értelmében használom, hogy a lelki elő-

kelőseget tükrözze, és egész fejtartásával, mozgásával kivált a pigra massából, a sötét tömegeből. Az orrvágása olyan volt, mint a nagyon szép sémi orrok, illetőleg a kései görög szobrokon is találunk ilyeneket. A szája pedig hallatlanul mozgékony. Bár kevés beszédű volt, és roppant csendes artikulációjú, szájának egy-egy leheletszerű mozgásával többet mondott, mint más kötetekkel...

A keze áll előttem legelevenebben. Ez a kéz is olyan volt, mint a szája, mert kevésszer mozdult, de ha mozdult, többet mondott, mint másnak az írása vagy az elbeszélése...

Amit magáról az emberről és a költőről szeretnék mondani, ott ismét kénytelen vagyok egy idézettel tarkítani ezt a beszélgetést. A görög mitológiában nagyon megszokott dolog, hogy pásztorok vagy pásztorlányok vagy vándorok találkoznak személyekkel, jelentéktelen szavakat váltanak velük, és amikor eltűnnek ezek az alakok a szemük elől, akkor mégis egyszerre világosság gyúl az agyukban, és azt mondják, »Numen adest« [Isten volt közöttük]. Így emlékszem rá én is. Isten volt közöttünk, akik talán még arra sem voltunk méltóak, hogy igazi emberek között legyünk.

Hazudnék, főleg pedig túloznék, ha azt mondanám, hogy közeli kapcsolat volt közöttünk. Kettőnk kapcsolatát leginkább így lehetne jellemezni: arra méltatott engem, hogy szakmai és nem szakmai dolgokat itt-ott megbeszéljen velem, vagy itt-ott elejtsen előttem egy megjegyzést, amelyet akkori vakságomban még fel sem fogtam. Csak most látom, Isten járt közöttünk, meghurcolt, Golgotát megjárt, keresztre feszített Isten, akinek a szavait nem gyűjtöttük olyan áhítattal, az arcát nem fényképeztük annyiszor, mint ahogy kellett volna.

Amikor 1931-ben az egyetemre mentem, ő – már egy fél éve az egyetem hallgatója volt, úgynevezett keresztféléves. Az első félév azzal telt el, hogy udvarlókat gyűjtöttünk magunknak, tánc- és evezőpartnereket. Természetesen jártunk előadásokra is, igen sok időt töltöttünk könyvtárakban, de valahogy emberi kíváncsiságunk még kezdetleges volt [...] Miklóst először akkor láttam, amikor a Sík-szemináriumban Kratofil Dezső – akit ma Baróti Dezső néven tartunk számon honunk nagyjai között – tartott előadást, és csüggtünk a beszédén, mert a kis elsőévesek szemében megdöbbenő dolgokat mondott megdöbbenően intelligensen. S akkor egy pillanatra Sík Sándor arcára esett a tekintetem, neki a szemöldöke volt olyan, mint a Radnóti keze és a szája. Egyet mozdult ez a szemöldök, és akkor én rögtön éreztem, hogy ez a Himalája csúcsáról tartott előadás talán nem is olyan nagyszerű, mint amilyennek mi az első pillanatra hallgattuk. S abban a pillanatban, amikor a Sík Sándor szemöldöke megrebbent, megrebbent a Radnóti Miklós szája is, aki szemben ült velem. Akkor vettem őt észre. S ránéztem, ő visszanézett, és akkor már nemcsak a szája rebbent meg, hanem a szemében jelent meg valami olyan hallatlanul komikus, nem is kritika, talán reflexió, hogy azt mondtam magamban, ezt a fiút én megszólítom, ahogy a szemináriumból kimegyünk. Elhangzott a szokványos szemináriumi vita, Kratofil Dezsőket hát innen-onnan szentté avatták mindaddig, amíg Sík Sándor egyikét, kilenc hibát ebben az előadásban fel nem fedezett, s akkor a Miklós arca, most már nemcsak a szája, hanem a keze is megmozdult, sőt a szemében is kigyúlt még

egy erősebb fény, mikor felálltunk az asztaltól, véletlenül egymás mellé kerültünk az ajtó mellett. Rám nézett, és azt mondta:

– Kedves Kisasszony! [...] – Mikor van a névnapja?

Azt mondtam:

– November 25-én, már elmúlt.

– Elég kár – mondta ő –, mert nagyon szívesen megleptem volna egy fekete bársony álarccal, amelyen állig érő csipke lóg.

Mondom:

– Nem szeretem az álarcosbálokat.

– Nem is úgy gondoltam, hogy álarcosbálon hordja. De mindig, amikor gondolkodik, mert kétségbeejtően látszanak a gondolatai, és ez mindenkinek kényelmetlen lehet, elsősorban magának...

Azután kimentünk a folyosóra, azt kérdezte tőlem Miklós, hányadéves vagyok. Mondtam, hogy az első év második félévét taposom, elég jó sikerrel, magyar–francia szakon. S akkor kérdezgetni kezdett, milyen tanárokat hallgatok... Én elmondtam, hogy magyar irodalomból a Sík Sándor előadásait hallgatom, finnugor nyelvészetből a Mészöly Gedeonét, lélektanból a Várkonyi Hildebrandét és filozófiából a Bartókét. Franciából nem volt választásunk, mert francia professzor csak egy volt, Zolnai Béla.

– Na, és hol akar dolgozni? – kérdezte Miklós.

Én elég ostobán ránéztem, mondom, eleget dolgozom én, minden előadásra eljárók, jegyzetelek, olvasok rengeteget, komolyan foglalkozom két élő és egy holt nyelvvel.

– Jajjajj, nem úgy gondoltam – mondta ő. – Miből akar disszertálni, doktorálni?

A doktorátus az én időmben nemcsak nagy energia, türelem és tehetség kérdése volt, hanem súlyos anyagi felelősséggel is járt. Abban az időben 600 pengő olyan pénz volt, amelynek mai ellenértékét talán meg sem tudom mondani. Nekem talán a család összes zsebeit kiforgatva meglett volna a 600 pengőm, de úgy gondoltam magamban, hogy ezt inkább stafírungra vagy külföldi utazásokra fordítom. S azt feleltem: nem akarok én doktor lenni, közönséges tanár akarok lenni.

– Na jó, jó – mondta ő. – De hát mégis, mi érdeklí?

Mondtam, hogy a magyar humanizmus és a magyar reneszánsz, az a kevés, amit én eddig hallottam a világból, ezt tette előttem legérdekesebbé, viszont nem kutattam még semmi különöset, megvárom, amíg eljön a szakdolgozatom ideje. S mikor azt kérdeztem tőle:

– Hogy is hívják magát? Azt felelte: Glatter Miklós.

Mint affajta cserfes csitri, mondom neki: német?

– Miért kérdi?

– Azért, mert Glatter azt jelenti németül: vasaló vagy simító. Azt mondja:

– Német éppen nem vagyok, annál rosszabb.

És azzal elhagyott engem a folyosón. Annyira mély benyomást tett rám részben fanyar humora, részben kedves érdeklődése, hogy rögtön megkérdeztem Or-

tutayt – a továbbiakban csak Tutust –, ki ez. Ő akkor tőle egészen szokatlan rajongással azt mondta: Ez ma Szegeden a bölcsészkar esze.

– Glatter, mondom, hová való? Felvidéki, most jött Brünnből. Német? – kérdeztem újból.

– Nem, zsidó.

S akkor bennem valami olyan rettenetes megrendülés támadt, mintha előre láttam volna a sorsát, egy pillanatra átfutott a hátamon a hideg. Zsidó ma, 1932-ben. Itt, Szegeden.

Sosem voltam antiszemita. Büszkén emlékszem életem minden korszakára, mindig voltak zsidó barátaim. Talán így nevezhetném őket, az Áron törzséből származók. A zsidóságnak az a rétege, akiket elsősorban mindenekfelett, mindenén túl és mindenén innen a szellemi értékek, az igazi értékek érdekeltek...

Amikor másodszor találkoztam vele, akkor éreztem meg először, hogy 1932 Magyarországon nem lehet nem politizálni, legalábbis nem lehet állást nem foglalni. Divat volt nálunk az úgynevezett zsidóverés. Ez azt jelentette, hogy a turulisták, a Turul nevű egyetemi szervezet tagjai felvonultak, és minden egyetemi kart végigjárván, azt a néhány zsidót, akit a numerus clausus odaengedett, megpofozták, fellökték, megbokszolták, s aztán csodálatos indulókat énekelve elmentek. Ezeknek a zsidóveréseknek mi semmi jelentőséget nem tulajdonítottunk... 1932 tavaszán azonban ez a zsidóverés valahogy szervezettebb és csúnyább volt, mint eddig. Az is lehet, hogy csak a mi szemünk nyílt jobban ki. És amikor a bölcsészkar előtt hallottuk az ütemes lábdobogást, a tömeg morajlását, akkor mindenki rohant, hogy a zsidó kollegákat valahova elbújta. Nekem akkor volt már egy szemináriumi szobám, Mészöly professzor díjtalan gyakornoka voltam, és ebbe a szobába zártam be kulcsra néhány zsidó kollegámat, Bach Verát, Bach Vilmost, Kertész Évát, és éppen Radnóti keresésére indultam, amikor azt mondta valaki, hogy Radnóti már a Sík szemináriumában van.

Éppen befordultak a folyosón, amikor rémülten látom, hogy Miklós a folyosó közepén hátratett kézzel áll és néz. Azt se tudtam, élő vagyok-e vagy holt, mert úgy éreztem, ha ezt az embert valaki most megüti, akkor én is visszaütöm az illetőt, és akkor nem zsidóverés lesz ebből, hanem valami egészen más. És ez a hörgő, őrzőgő tömeg elment mellette anélkül, hogy valaki is ujjat emelt volna rá. Én a másik falnak támaszkodva, szemben álltam vele, és csak azt sajnálom, hogy akkor nem volt nálam filmfelvevő gép. Évekkel később Párizsban láttam egy tigrisidomítót, aki a megvadult tigriseket a szemével szorította vissza a ketrecükbe. Ez jutott eszembe, és ennek a szemnek olyan volt a tekintete, amely, azt hiszem, a villámokat is lenyűgözte volna, és bennem akkor tudatosodott először az, hogy az erkölcsi erő és az erkölcsi nagyság még egy ordító hordával szemben is fékezőleg hat. Mikor aztán – mint valami szennyes áradat – lementek a lépcsőn, odamentem Miklóshoz és megfogtam a csuklóját, és csak akkor éreztem, hogy reszket ez az egész vékony ember, és csak annyit mondott nekem:

– Hallottam, hogy keresett, de a szemükbe akartam nézni.

Azt hiszem, ez az epizód 1932 tavaszán jelentette közelebbi kapcsolatunk kezdetét. Egyszer elmaradt egy Sík-óra, és mi ott maradtunk beszélgetni a szemináriumban, lassanként mindenki elszivárgott körülöttünk, csak ketten voltunk, s akkor azt kérdeztem tőle, hogy érzi magát Magyarországon. Hiszen hallottam, hogy Brünnben már polgári demokratikus formában élnek az emberek, és sok mindennek elvették már az élet. S akkor Miklós azt felelte nekem:

– Brünnben terített asztalom volt a nagybátyáméknál, külön szobám. És anyni öltönyt csináltatott nekem a nagybátyám, amennyit akartam. Nem szerettem azonban sem a pályámat, sem azt a nyelvi és kulturális miliőt, ami ott engem körülvett. Ide akartam jönni. Magyarának tartom magam, és úgy érzem, kötelességem itt maradni, itt tanulni, és majd itt tanítani is.

Ezek a szavak ma egy kicsit programbeszédnek hallatszanak, sajnos nem tudom visszaadni sem a hangot, sem azt a légkört, amelyben elhangzottak. Jóval később, 1956-ban éreztem hasonlót, amikor valaki egy rettenetes délután elszavalta a *Szózat*nak az első két versszakát. És később a *Nem tudhatom* versből is ez csendült ki. E lángokban álló kis ország. Ehhez jött ki, ehhez ragaszkodott, és itt is halt meg. Akárcsak a nagy heroikus mítoszok hősei. Mindezt egyszerűen, csendesen, szinte szürkén.

Ugyanezen a nap délutánján kérdezősködtem családi körülményeiről, akkor dúlt egy nagy-nagy szerelem berkeinkben, amiről ő is tudott, mert szinte mindenki tudott róla, tekintve, hogy Mindszenty Géza reggeltől késő estig a nyomomban volt, s akkor azt kérdeztem tőle, hogy magának kivel van flörtje. Így hívtuk mi azt körülbelül, amit ti ma így mondotok, hogy kivel fut vagy kit fűz, csak valahogy poétikusabban. S akkor Miklós elmosolyodott, és azt mondta:

– Ott maradt egy, és találtam egyet itt. Az ott maradt egy Tini volt. Az a Szlovákiában élő textilmunkás-leány, aki számára az első szerelmi élményt jelentette, akit pedig itt talált, későbbi felesége, Fanni. S akkor igen-igen szerény mosolygással előhúzott a tárcájából két képet, az egyik Tinit ábrázolta egy patakparton, alkalmasint ez a patakpart volt a tanúja annak a versének is, amelyből később a *Fürdik a szeretőm* született. A másikon pedig Fanni szemé nézett a világba, szintén egy olyan tekintet, amit arról a rossz amatőr fényképről sem tudok elfelejteni. S amikor azt kérdeztem tőle:

– Mért nem ment Pestre egyetemre? Hiszen Fanni pesti, és Pest mégsem Szeged. Akkor azt felelte:

– Úgy érzem, itt akármilyen irányú tudományos munkát jobban folytathatok, mint Pesten, s az a pár garas, ami enyém, itt talán több, mint Pesten.

Később azután – ez már körülbelül 1933 tavasza, amiről beszélek – volt Szegeden egy nagy lelki gyakorlat egyetemi hallgatók számára. Mit jelentett ez? A város legkiválóbb szónokai, legképzettebb katolikus papjai és szerzetesei tartottak nekünk egy héten keresztül esténként és reggelenként egy-egy előadást. Az egyik szónok páter Cserjés Sándor jezsuita volt, a másik pedig a mi szeretett tanárunk, Sík Sándor. S legnagyobb csodálkozásomra nem csak a Sík Sándor reggeli elmélkedéseim láttam

Miklóst, ami természetes volt, hiszen Sík Sándor egyházi beszédei is irodalmi remekművek voltak, úgy jártunk hallgatni, mint ahogy a korabeliek Pázmány Pétert, irodalmi élményt keresve. Az azonban, hogy délutánoként a jezsuita kápolnában is megjelent, érthetetlen volt számomra.

Egy ilyen esti elmélkedés után hozzám csatlakozott, és azt kérdezte:

– Tetszett? S én egy kérdéssel feleltem.

– Magának hogy tetszett? Hiszen ez nem irodalom, ez nem szónoklás, ez hit-, vallás- és erkölcsstan.

S akkor felejthetetlen mosolygásával oldalról rám nézett, és azt mondta:

– Maga azt hiszi, hogy mi még mindig a Talmud fogat fogért, szemet szemért álláspontján állunk?

S azt feleltem:

– Úgy tudom, Miklós, maga zsidó.

– Igen, zsidó vagyok, sem büszke nem vagyok rá, se nem szégyellem.

Ha ma élnénk, akkor hozzátette volna azt is: Ez van. Az „ez van” helyett azonban csak egy kézmozdulat következett.

Az én szobatársnőm, Feldmann Magda szintén zsidó lány volt, és sokat mesélt a MIEFHÖE (Magyar Izraelita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Egyesülete) délutánjairól, táncestélyeiről, vallásos összejöveteleiről. S akkor egyszer megkérdeztem tőle:

– Láttad te ott Glattert? És Magda egy nagyot nevetett:

– Glatter! Glatter nem zsidó, Glatternek legfeljebb az orra horgas és körül van metélve, neki a zsidókhoz semmi köze.

Hát ennyivel is okosabb lettem, s amikor azt felelte Miklós, hogy sem büszke nem vagyok rá, se nem szégyellem, és ezt a bizonyos „ez van” kézmozdulatot tette, akkor számomra egyszeriben világossá vált, hogy ennek az embernek a hovatartozása nem olyan egyszerű dolog, mint ahogy ezt mi gondoljuk. Mélységesen magyarnak tartja magát, ezért áldozatokat hozott már, és nyilvánvaló politikai éleslátásával a többi áldozatot is látta. Hitben elszakadt tőlük. Tehát valami törés van itt. Viszont minden szavából látszott az, hogy nem materialista, még csak nem is deista, hanem istenkereső és hovatartozást kereső lélek. Alig vártam az alkalmat, hogy ezekről a dolgokról szót ejthessek vele, és ez az alkalom nem késett. Amikor a lelki gyakorlat befejeződött, azon a vasárnap délelőttön én bementem a Szicsik-szemináriumba, és ott találtam Miklóst, amint az Őszövetséget olvasta. És azt kérdeztem tőle:

– Ihletet keres?

Ismét rám nézett azzal a csodálatos tekintettel, és azt mondta:

– Azt is. Hiszen az én fajtám adta a legtöbb, igen nagy költőt a világnak ebben a könyvben.

S akkor én egy Babits-sorral feleltem neki. Még akkor a *Jónás könyve* nem készült el, de valamelyik Babits-költeményben [*Levél Tomiból* – A szerk. megj.] szerepelt ez a sor: „Ó! Desolatio! Nekem e föld halni jó, ...” És azt mondtam neki:

– Csak nem prófétálásra szánta magát? Azt mondta, nem. „Ó! Desolatio! Nekem e föld halni jó, ...” De nem tehetek egyebet, mert én szeretem a próféta-ságot.

Akkor azután leültünk, és a beszélgetés lényege – amely akkor elhangzott közöttünk – az volt, hogy Miklós kacérkodik a kikeresztelkedés gondolatával. 1933 tavaszán vagyunk. Hitler már kancellár, Hindenburg már hatalom nélküli, és Magyarországon készítik elő az első zsidótörvényt. [Magyarországon ekkor még nem volt szó a zsidótörvény előkészítéséről; azt 1938 februárjában kezdték kidolgozni – A főszerk. megjegyzése.] Azt mondtam neki: senkinek a lelki világába nem láthatunk, jobb is, ha nem látunk, és bele se szólhatunk. De gondolja meg, mire vállalkozik! Ismertem néhány konvertitát már abban az időben, akik nem szüntek meg zsidók lenni, és nem nőttek bele a keresztény talajba. És ez a kétféleség, ez a gyökértelenség, ha úgy tetszik, ez a kettéhasadt lélek minden volt, csak nem olyan állapot, amit én Miklósnak kívántam volna. [Radnóti végül csak 1943 májusában katolizált. – A szerk.] Mire ő azt felelte:

– Téved, ha azt hiszi, hogy én a maga fajtájából szabadulva egy más fajtába akarom átültetni magam, itt arról van szó, hogy az Ószövetség Jehovája nem lehet az én Istenem. S akkor azt mondtam neki:

– Miklós, ezt soha senki nem fogja magának elhinni. Mindenki csak azt fogja látni, hogy 1933-ban vagy 1934-ben vagy 30 x-ben a zsidó Radnóti kikeresztelkedett azért, hogy bizonyos helyzetek ódiúmát elhárítsa magáról.

Ugyancsak 1933-ban egyik Sík-kollokvium alkalmával, mikor beírta a jegyet a professzor, azt kérdezte tőlem:

– Mondja, Andaházi kisasszony, van magának valami kapcsolata Glatterrel? S azt mondtam, hogy igen, néha szoktam vele beszélgetni.

– Miről beszélgetnek?

Én éreztem, hogy Miklós Síknak említést tehetett ezekről a beszélgetésekről, tehát azt feleltem, hogy a szép időn kívül sok mindenről. Többek közt az Új- és Ószövetség, a jehovai és krisztusi vallás arculatáról. S akkor Sík rögtön szavamba vágva azt kérdezte, hogy maga mit mondott neki. Azt mondtam, hogy ha kikeresztelkednék, senki sem moshatná le róla azt a vádat, hogy alkalmas pillanatban fordította meg a köpönyegét.

Síknak majdnem könnyes lett a szeme, és azt mondta, köszönöm. Ezt mondtam neki én is, de ha ezt egy kortárs keresztény mondja – hiszen tudjátok, hogy Sík is konvertita volt –, ennek nagyobb súlya van, mintha egy nem kortárs konvertita...

Ebben az időben már tisztában voltam a kor politikájával. Elmúlt az első hetek bódultsága, és minden alkalmat megragadtam arra, hogy politikailag műveljem magam. Ekkor döböntem rá, mi az a »Horthy-Magyarországban« élni. Ez a rádöbbenés azonban ne gondoljátok, hogy olyan volt, hogy felfogtam például a munkásnyomort, vagy ismertem a kizsákmányolás tanát vagy elítéltem volna azt a törekvést, hogy az egész Magyarország újra a mienk legyen! Szó sincs róla! Nagyot hazudnék, ha ezt csak sejtetném is. Itt tisztán csak arról van szó, hogy én akkor, 20 éves koromban elhatároztam, hogy apolitikus magatartást fogok tanúsítani. Ma már nem tudnak az emberek görögül, így tehát nem tudják, hogy az 'a' görögben fosztóképző, tehát az apolitikus magatartás az politika nélküli, politikán kívüli, vagy ha úgy tetszik, politikán túli magatartás. Én ebben a kocsmában nem akartam sem az ivóban megállni,

sem asztalhoz leülni, mert amit első éves koromtól 1933-ig tapasztaltam, az elég volt ahhoz, hogy elriasszon engem mindentől, és a tudatos távolmaradás álláspontjára kényszerítsen. Nem dicsekedni akarok ezzel a gesztussal, azt hiszem, a legtöbb tisztességes ember ezt tette. A nagy lelkek ellenzékbe mentek át, de a középszerű lelkek, amilyen én is voltam, akik azonban tisztességeseknek akarták és tudták magukat, azok az apolitikus álláspontot foglalták el.

Miklós megérezte bennem ezt a folyamatot, ettől az időtől kezdve volt hozzám igazán őszinte, mondotta el nekem Fannival való vívódásait. Ez a szerelem sem volt problémamentes, mint ahogy egyetlenegy nagy emberi érzés sem az. A Miklós anyagi és erkölcsi helyzete sem volt az, hiszen tanári diplomát akarván szerezni neki egy egész csomó tárgyból kollokválni és vizsgázni kellett, amihez egyáltalán nem fűlött a foga...

Kérdezhetnétek, mért papolok annyit mindenféléről, csak Radnótiról, a költőről nem. Pirulva vallom be, nem tudtam, hogy költő... Mikor azonban 1934 februárjában bementem Bartók professzorhoz kollokválni, az asztalán láttam egy arasz magasságú könyvhalmazt, és kollokvium közben az öreg Bartók [György] írta bele a dedikációkat. Hát csak néztem, mi ez, s akkor kihúzott egy kötetet, elem tette, és azt mondta:

– Ez költő, a többi mehet a szemétkosárba. S akkor ránéztem erre a kötetre: Radnóti Miklós. Mi Glatterről tudtunk. Fogalmam sem volt róla, hogy a kettő azonos. És szokott kétbalkezességgel a következő nap megkérdeztem tőle:

– Mondja, Miklós, nem ismer vagy hall maga valami Radnótit, aki verselget? Leírhatatlan pillantás volt ez a bizonyos Radnóti...

Mint az egyszeri ifjúsági regényekben, legszívesebben azt vártam volna, hogy megnyíljon a föld és elsüllyedjek. S akkor Miklós azt mondta:

– Szerencséd, hogy öreganyámnak szólítottál – ahogy azt a vogul népmesékben mondják. – Ha már egy ekkora megbántással illetett engem, akkor segíthetne nekem valamiben.

Azt hittem, Horger-jegyzet kell, mert én voltam a Horger-jegyzetek raktárosa. Pontos és fegyelmezett embernek ismertek, különösen akkor, tehát nekem minden jegyzetem megvolt. És azt kérdeztem:

– A visszaható igék kellene vagy a gyakorítók?

S Miklós azt mondta:

– Nem, a francia és a latin tudására lenne szükségem.

Miklós volt kint Párizsban egy világkiállítás alkalmával először, ott is azonban az emberek érdekelték jobban, mint a nyelv. Ahogy ő mondta, a négerekkel nagyszerűen megértette magát, de a Sorbonne előadásait már csak fél füllel hallgathatta, a franciákkal pedig jobbadán jelbeszéddel közlekedett. Akkor vette elő La Fontaine meséit és Maller, egy 18. századi filozófus iratait. Ezekről kellett nyersfordítást készítenem, lehetőleg úgy, hogy adott beszédmezőben minden rokon értelmű szót és szóárnyalatot is odairjak. Tudtam, hogy műfordítás készül, tehát ez igen fontos része a munkának. Élvezettel csináltam, annál is inkább, mert a harmadik alkalommal

Miklós már szinte a szemem láttára ültette át az én nyersfordításaimat magyar költői formába. Mikor azután Catullusra és az újlatin költőkre került a sor, akkor már én le sem írtam a nyersszöveget, csak kommentáltam előtte a latint. És szinte pillanatok alatt megszólalt ugyanabban a ritmusban, ugyanazzal a hangulattal, zenével az újlatin fordítás, mint ahogy azt az újlatin költők megírták.

Akkor még nem tudtam, ma már tudom, hogy ezek az órák voltak életem csúcspontjai. Taníthattam én aztán később főiskolán, orosz továbbképző tanfolyamokon, összevetett az élet néhány igazán kiváló tehetségű emberrel, akiknek szintén a magam szerény eszközeivel segítettem. De azoknak a perceknek az emléke végig fog engem kísérni, amíg élek, hiszen az alkotó láz, az alkotó szülés pillanatainak tanúja voltam...

Egyszer megint megkért Miklós, hogy ötre menjek be a szemináriumba, és azt hittem, hogy ó, egek, ismét együtt dolgozhatom vele, amikor kijelentette, hogy adjam oda a visszaható ikeképzőket, de a gyakorítókat is, mert neki ez a jegyzetkész hiányzik. Akkor már szorított minket a dolog, mert közeledett a kollokvium, és azt mondtam neki, hogy a jegyzeteimet odaadni nem tudom, de ha velünk együtt akar tanulni, akkor jöjjön a Mészöly-szemináriumba, és hárman majd bebeflázzuk, bemagoljuk a dolgokat. Így is történt. Egy darabig még csak ültünk, aztán könyököltünk. Aztán kijelentettük, hogy már senki nem bír ülni, és egy plédet leterítettünk a hatalmas hármass ablak alá, és arra feküdtünk le, hasmánt Lippenszky Erzsébet, Radnóti Miklós és én. Ott könyökölve mondtuk, mondtuk, mondtuk, addig, amíg csak a világ el nem sötétedett a szemünk előtt. Egyszer én aztán kinyitottam az ablakot, és visszadültem a plédre. Adott pillanatban Miklós felugrott:

– Én ezt nem bírom tovább! – csatakiáltással. És amikor felugrott, a hatalmas hármass ablakot kiemelte a zsanérjából, az ablak a fejére esett, széttört, a válláig esett a keret, és össze-visszakarcolták a cserepek az arcát. Ő persze nem láthatta saját magát, de mi láttuk. Ő attól ijedt meg, hogy mi milyen sápadtak lettünk, mi attól, hogy ő milyen véres. Még akkor az emberben nem volt az a reflex, hogy fűért, fáért, mentőkért telefonáljon, hanem felugrottam, és egy törölközővel kezdtem az arcát törölgetni. Lippenszky Erzsébet pedig azt mondta:

– Te örült, hátha üvegszilánkok vannak, és benyomod! Így tehát elmentünk a klinikára, a szemészeti klinikára, mert azt mondta, hogy az egyik szemére nem lát tisztán. Ott azonban megnyugtattak, hogy a szemének semmi baja nincs. És Miklós a klinikáról kijöve azt mondta: – Na, lányok, ha én egyszer ezen a Horger-kollokviumon átmegyek és a szakvizsgán is átmegyek, akkor elviszem magukat a Virágba, és annyit ehetnek, amennyit bírnak, és ha rosszul lettek, utána még kettőt, hogy jó szájizük maradjon. Mi nagyot nevtünk ezen, és azt mondtuk, hogy lapos a maga pénztárcája ahhoz, Miklós, hogy minket a Virágba vigyen. Más helyeken 12 fillér volt egy minyon, és a Virágban pedig 36. Hát elképzelhetik, hogy meg kellett fizetnünk a herendi étkezésért, az ezüst evőeszközt és a perzsákat, amiken az ember akkoriban a Virágban járt. Miklós azonban azt mondta:

– Amit mondtam, megmondtam; ha átmentem a vizsgán, hamarabb a kollok-

viumon, megyünk a Virágba. Átment. El is mentünk a Virágba. Lippenszky Erzsí és én meglehetősen órát nézve ültünk ott, mert mindkettőnknek randevúnk volt, és nem akartuk Miklóst azzal megsérteni, hogy lenyeljük a tésztát, ettünk, mentünk, mint a rátóti legátusok. S egyszer csak Miklós felnéz, és azt mondja:

– Azért nézik az órát, mert még enni akarnak, vagy azért nézik, mert már nem bírnak enni, vagy azért nézik, mert ennének még, de várják magukat a legények. Hát azt mondtam, hogy ennénk még, de várnak minket a legények. – Hol? – Itt és itt. – Hánykor? – Ekkor és ekkor. Miklós felállt, elhozta a legényeket, azok is holtra ettek magukat. Persze nem engedték, hogy az egész cehet Miklós fizesse, testvériesen megosztottunk a költségeken, és virágos jókedvvel indultunk haza.

Mi akkor csónakázni szerettünk volna menni, és mondtuk Miklósnak, jöjjön ő is velünk. És akkor Miklós azt mondta:

– Hol élnek maguk? Hogy maguk egy sajtópörből alig kikeveredett zsidó fiúval menjenek el fényes nappal csónakázni?

Hát nyeltünk egyet, mert Erzsí és én még csak elmentünk volna csónakázni, de a fiúknak erősen elkerekedett a szeme az ajánlatra. Másnap aztán azt mondtam Miklósnak, hogy elnézését kérem, hogy ilyen meggondolatlanul ajánlottam, hogy jöjjön velünk csónakázni. S akkor történt valami, amiről azt hiszem, hogy kevesen hiszik el. Miklósnak tele lett könnyel a szeme, s azt mondta, hogy ha mindenki olyan lenne, mint maga és Lippenszky Erzsí, akkor nem lenne zsidótörvény, és nem lennének majd, majd gázkamrák sem. [Valószínűtlennek tűnik, hogy 1933–1934 körül Radnóti ilyesmire utalt, hiszen ekkoriban, de még a későbbi években sem gondolta szinte senki, hogy Magyarországon 1938-tól zsidótörvényeket hoznak, a Német Birodalomban pedig a „zsidókérdés végleges megoldásáról” – azaz az európai zsidóság elpusztításáról – döntenek majd 1942 januárjában, a wannseei konferencián – A főszerk. megjegyzése.]

Nekem nagyon fáj ez az egész dolog, és a gázkamra szó is elment a fülem mellé. Én 1935-ben jártam Párizsban másodszer, és nagyon sokat dolgoztam a Bibliothek Nationalban, elmentem Belgiumban Brugge-be is, és a Bibliothek Nationalban talákoztam valakivel, aki – miután megtudta, hogy magyar vagyok és szegedi – azt kérdezte, hogy Radnótit ismerem-e. Radnóti Glattert. Hát mondom, ismerem, igen. Kiváló ember. Felsőfokban kezdett róla beszélni, s amikor láttam, hogy milyen jól ismeri, akkor meg mertem kérdezni, hogy ön ki. És hol találkozott vele? Akkor derült ki, hogy az École de Paris úgynevezett szabadegyetemén talákoztak. És bár Radnóti nagyon rosszul beszélt franciául, a szavaiból mégis arra következtetett, hogy nagy alkotó elme, és megkért, hogy tolmácsoljam üdvözlését.

Hazakerülve, 1935-ben Miklóst már nem találtam Szegeden, mert ő fordított féléves lévén, már befejezte négyéves tanárképzői tanulmányait, csak a szakvizsgáját nem tette még le. Amikor 1936-ban talákoztam vele, akkor a Miklós évfolyamából már csak ő volt egyedül, a többiek levizsgáztak. Én a katonakötelességekkel vizsgáztam április 30-án, tehát jóval hamarabb, mint a többi tanárképzősök és legnagyobb meglepetésemre ott láttam Miklóst is a vizsgázók között. Filozófiából, lélektanból

kitűnő, módszertan és hasonló nem kedve szerinti dolgokból pedig egészen szürke jegyei voltak.

1936-ot írtunk már, erősen puszkaporos volt a levegő a zsidóknak Magyarországon. Miklós úgy állt közöttünk hátul, mint az elkülönített rühes birka a nyájtól. S amikor felolvasták az eredményeket, mindenkinek kezet nyújtottak azok, akik vizsgáztatták, csak éppen neki nem. S akkor bennem valami olyan mérhetetlen lázadás lett úrrá, hogy kiléptem a sorból, hátramentem Miklóshoz, és én nyújtottam neki kezet! És fogva is tartottam a kezét, és utána az egyik professzor meg is jegyezte, hogy nini, ez a kis Andaházi csak tán nem...?! A folytatását nem hallottam. Hát ez a kis Andaházi csak tán nem?! De ezt az emberi megalázást nem tudtam nézni, amivel ezek a senkik kiközösítették Radnóti Miklóst.

Utána átmentünk Újszegedre. Kérdezgettem, hogy él, mint él, mit csinál. Kiderült, hogy akkor már elvette Fannit feleségül. [Radnótiék esküvője 1935. augusztus 11-én volt – A főszerk. megjegyzése.] S akkor rám nézett, és azt mondta:

– Képzeld, a Dohány utcai zsinagógában, Izrael rítusa szerint.

S akkor azt mondtam neki, hogy Isten egy van, egészen mindegy, hogy hívjuk. És ha két ember az Ő színe előtt jelenti ki az egymáshoz tartozását, az oly mindegy, hogy az a Bazilikában van-e vagy a Dohány utcai zsinagógában. És mért mondja ezt nekem ilyen vitriolba mártott hangon?

Azt mondotta, azért, mert visszaemlékszik egy beszélgetésre, amikor eltanácsoltam őt, Sík Sándorral együtt a kikeresztelkedéstől, és azt mondtam neki, hogy a mennyek országát nem tudom úgy elképzelni, hogy ott többféle iroda van a bejáratnál, ahol mindenütt elkérik az embernek az iratait, és aztán osztályozzák, kit, kit az őt megillető mennyországba. Vagy az őt megillető pokolba, ha úgy tetszik.

Utolsó hosszabb beszélgetésünk volt ez az újszegedi Rózsa-ligetben, amikor azt kérdezte tőlem, mi van X. Y.-nal? X. Y. nevét nem említhetem, mert a fia még most is annak a levét issza, amit annak idején az apja Szegeden csinált.

S azt mondtam:

– Tudtommal öngyilkos lett. Erre Miklós azt mondta:

– Nem lett öngyilkos, életfogytiglani börtönre ítélték. S akkor azt kérdeztem tőle:

– Barátja volt?

Azt mondta Miklós:

– Nem, vitatkozó társa voltam.

– És miről vitatkoztak?

Azt mondta Miklós:

– Sok mindenről, amihez Maga nem ért. Például többek közt a kommunizmusról is.

Hát valóban nem értettem hozzá, és azt kérdeztem tőle:

– Mondja, a kommunizmus az vallás vagy tudomány? Vagy ilyen rögeszme-féleség? Azt mondta, hogy az intelligens ember számára tudomány. A fantasztika számára vallás, és a mindenáron érvényesülni akarónak pedig minőségi ugródeszka.

Természetesen ezeknek a szavaknak az igazi értelmét ott, Újszegeden nem fogtam fel. Egyvalami azonban megszúrta a fületem, és azt kérdeztem, hogy érti azt, hogy tudomány. És akkor azt mondta, hogy nyissa ki a Bartók-filozófia történetét, és az ikszedik oldalon balra, lent apró betűvel meg fogja találni a Marx nevét. Mondom, én arra emlékszem, de mi köze Marxnak a kommunizmushoz? (Jól hangzik ez a kérdés, ugye?) De akkor én nem tudtam, és tudni vágyó ember lévén megkérdeztem, hogy mi köze Marxnak a kommunizmushoz? És most jön az, ami a mai embert is gondolkodóba ejtheti. Miklós azt mondta, hogy a mai kommunizmushoz a tegnapi Marxnak semmi köze nincs. S akkor én azt kérdeztem: és a Radnóti Miklós kommunizmusához van? Akkor villant egyet a szeme, és azt mondta:

– Radnóti Miklós kommunizmusa létezik. De ehhez sincs köze Marxnak.

– Hát, akkor kinek van hozzá köze? – kérdeztem tovább.

– Senkinek. A Radnóti Miklós kommunizmusa még nem született meg, és lehet, hogy nem is fog soha. Éppen ezért nem lesz Radnóti Miklós addig párttag, amíg az ő kommunizmusa megszületik. De lehet, hogy azután sem lesz, megtartja magának ezeket az eszméket, pártigazolvány, adminisztráció és gyűlések nélkül.

Írtunk tehát 1936. április 30-át.

Azután elvesztettem a szemem elől egy időre.

1942 nyarán találkoztam vele utoljára. Az erősen háborús Budapestten ültem egy villanyoson és igyekeztem Pestszentlőrinc felé, amikor hátulról valaki a vállamra tette a kezét, és visszafordulva nem ismertem meg Radnóti Miklóst. Árnyéka volt önmagának. Nem is annyira sovány, mint inkább elgyötört. És az első »Miklós!« »Kata!« felkiáltások után megkérdeztem, hova megy, meddig utazunk még együtt. Kérdezte, hogy én hova megyek. Mondtam: Lőrincig. Azt mondta, neki úgyis mindegy, elkísér engem odáig, legalább szót tudunk érteni. Kérdezősködött arról, férjhez mentem-e, hol dolgozom stb., stb. S amikor én kérdeztem tőle, és magával mi van, akkor azt mondta:

– Ezt majd a munkatáboros [helyesen: munkaszolgálatos – A főszerk. megjegyzése] jegyzőkönyvből fogja megtudni. – Hiába keresztelkedett ki a házasságkötése utáni évben feleségével együtt, a zsidótörvény teljes szigorral sújtotta őt is. Mondattörésekből értettem ezt csak meg, magam a második gyermekemet várva riadtan, riadóktól félve kucorogtam azon a villamoson. Nem nagyon volt erőm beszélni vele, s csak azt kérdeztem tőle: miért nem megy el, Miklós, van hova? Akkor már tudtam, hogy nekik nincs gyermekük. S akkor rám nézett, és azt mondta:

– Itt élned, halnod kell, mindegy, hogy hogyan. Én nem megyek sehová.

– Remél valamit? – kérdeztem tőle.

Azt mondta:

– Semmit sem remélek, de akkor sem megyek sehová, mert nem tudom elképzelni olyan pontját a világnak, ahol ez az áradat utol ne érne minket.

Először ebben a *minket* névmásban volt valami olyan, amely arra engedett következtetni, hogy integrálódott a zsidóságához. Akkor az üldözések és az elhurcolások ténye döbbsenhetette rá, hogy egy nagy üldözött fajtának a tagja, és ehhez a

fajtához éppen olyan hű, mint ahogy a magyarsághoz hű volt. És én ostoba még azt is megkérdeztem, segíthetek valamit? Neki már akkor a lépcsőn volt a lába, leszállt és azt mondta:

– Rajtam, kedves Kata, maga, de azt hiszem, már senki sem segíthet.

Mikor a felszabadulás utáni években tanítani kezdtük a verseit, megjelent Lippenszky Erzsínél az Akadémiától valaki, és azt kérdezte tőle, tudja-e, hogy Andaházi Katalin hol van? Médi megadta a címemet, és megkérdezte tőlük, mit akarnak tőlünk, kettőnkől. S akkor azt mondták, hogy a Radnóti Miklós levelei vagy másféle írásai között szerepelt a nevünk, azon kívül találtak egy verseskötetet, amelynek egyik költeménye mellé a Lippenszky Erzszi és az én nevem volt oda írva. Mi aztán vártuk is, hogy néhány felvilágosítást adhassunk, bár tudtuk, hogy Tutus és Kratofil lényegesen többet tud róla, mint mi, de azután nem jelentkeztek. Én pedig többi tanártársammal együtt kénytelen voltam úgy tanítani Radnótit, ahogy az a nagykönyvben és a kiskönyvekben meg volt írva, belülről pedig állandóan rázott az undor. Hogy ezt a nagy humanistát beskatulyázták, a szegedi fiatalok művészeti kollégiumában viselt tevékenységeinek pártszínezetet adtak, még itt-ott ateizmusát is hangsúlyozni merték akkor, amikor fogalmuk sem volt arról, hogy élnek még csecszszopók, akikben megnőtt az értelem, és élnek még Miklós kortársai, akik a szegedi évekből olyan anyagot hordhatnak magukban, amelyeket nem adhatnak tovább. Nem is akarnak talán továbbadni, de hazudni nem tudnak, és főleg nem akarnak.

Amikor Loui Ugen és felesége Radnóti-kutatások céljából Magyarországon járt, felkeresték Fannit, Tutust, Kratofil Baróti Dezsőt. Mindhárman vagy nem adtak nekik felvilágosítást, vagy csak olyan töredékeket adtak, amelyek tudományos munkájukhoz használhatatlanok voltak. Elhangzottak – megítélésünk szerint – félrevezető megjegyzések is. Mindnyájunknak az volt az érzése, hangsúlyozom, az érzése, mert ezek bizonyíthatatlan és bizonyíthatatlan dolgok, hogy szegény Miklós szellemi hagyatékát senki sem akarja a kezéből kiengedni. Veszekszenek ezen a szellemi hagyatékon, mint sakálok a konc felett. Mindegyik azt reméli, hogy élete nagy művét majd ő fogja a Radnóti koncán megírni, vagy pedig attól tartanak, hogy esetleg egy pálfordulás, újabb köpönyegfordítás szükséges, s akkor ők előléphetnek a jobboldali levették makulátlan fegyverzetében, ezúttal a jobboldali Radnóti zászlaját lengetve a fejük fölött, éppen úgy, mint ahogy eddig a baloldali Radnóti piros zászlaját lengették. Talán ez a körülmény vezetett engem arra, hogy elmondjam ma ezt a keveset, amit tudtam.

Azzal fejezem be, amit Tinódi Lantos Sebestyén mondott: »Az mi keveset írtam, igazat írtam.« Sem pénzért, sem megfélemlítésért nem voltam hajlandó mást írni.

Én se. S ha valaha valahol egy boldog elíziumi mezőn találkozom Miklóssal, a kezébe merem ezt a szalagot adni. Sajnos igen sok esztendő telt el 1936, illetőleg 1942 nyara óta, komolyabb beszélgetéseink 1934-ben folytak. Ennek éppen 40 esztendeje. Sok mindent elfelejthettem, de amit elmondtam, az igaz.”

Kaposvár, 1976 nyara